

Çimeyanê Almankî De Kurdê Zaza (Zaza Kurds in German Sources) (Almanca Kaynaklarda Zaza Kürtleri)

Nurettin BELTEKİN*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatîn: 11.11.2023
Accepted // Pejirandin: 22.11.2023
Published // Weşandin: 29.11.2023
Pages // Rûpel: 1-14
DOI: 10.55106/kurdiname.1389415

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Citation/Atif: Beltekin, Nurettin (2023). Çimeyanê Almankî de Kurdê Zaza, *Kurdiname*, 9, r. 1-14

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kilmnuştîş

Rojhelatnasê Almanî seserr ra 18ine û bi taybetî sereyê 19ine ra nat kurdanê zazayan ser o xebitîyayî. Ê seserran de hemê Awrupa de rojhelatnasî sey yew îlim yena kerdiş la motivasyon û çerçeweyê xebatê înan giredayê kolonyalizme yê. Rojhelatnasê Almanan zafî Enstîtuya Rojhelatnasî ya Berlînî û bi taybetî Leibzîg de perwerdeyê xo girewto. Xebatê ke zazayan ser o yê zafane miyane 1850-1940 de ameyê kerdiş. Nê wextan de Almanya de ekola rojhelatnasîya tetbiqî (angewandte orientalistik) hakîm bî. Tîya de çîyo balkeş oyo ke rojhelatnasê Almanan ê bînan ra ciya yê. Rojhelatnasê Almanî çarçewaya projeyê aryanî de eqsê rojhelatnasanê awrupayîjanê bînan xo aîdê rojhelat vînenî. Coka nê serran de nasnameyê netewî yê almanî occidental nê, eqsê ci sey oryantî viraşto. Helbet semedê înan datayî lazim ê û no rid ra zaf gêrayîşê cigêrayîşî ameyê kerdiş. Mavajî Schlegel Hindîstan, Friedrich Carl Andreas Îran, Oskar Mann û Albert Von Le Coqî hîna zaf Kurdistan gêyrênî û derheqê zîwan, kultur, bawerî û unsuranê binan ê rojhelat û Kurdan de zanayîşan arêdanî. Na xebate de cigêrayoxê sey Friedrich Müller, Peter I. Lerch, A. Houtum-Schindler, Albert Von Le Coq, Karl Hadank, Friedrich Carl Andreas, Oscar Mann, Wilhelm Strecker ve Otto Blau, Friedrich von Spiegel ameyê dasînaşnayîş.

Kilitçekuyî: Çimeyê Almankî, Kurdê Zaza, Zîwan, Kultur, Cografya

Abstract

German orientalisks have begun to study on Zaza Kurds in the 18th and especially at the beginning of the 19th century. In these centuries, orientalism was made like a science, but the motivation and framework of their works are related to colonialism. German orientalisks have graduated educated in the institutes of Oriental Studies of Berlin and especially in Leipzig. The studies have been done on Zazas most of them are between 1850 and 1940. In these years, applied orientalism (angewandte orientalistik) school was dominant in Germany. It is very interesting, German orientalism is different from other European orientalism. They saw themselves as belonging to the East, unlike other Europeans. Therefore, in those years, the German national identity was not built as an occidental, but rather as an oriental. Of course for this project they need materials and in this framework, they had research traveling. For example, Schlegel traveled to India, Friedrich Carl Andreas to Iran, and Oskar Mann û Albert von Le Coq to Kurdistan, collecting material on the linguistic, cultural, and other specialties of the East and the Kurds. In this study, it is tried to introduce the works of some researchers such as Friedrich Müller, Peter I.

* Doç.Dr., Unîversîteya Artukluyî ya Mêrdînî, Fakulteya Edebîyatî, E mail: nbeltekin@yahoo.com, Orcid: 0000-0001- 6121- 2849. (Assoc. Prof. Mardin Artuklu University, Faculty of arts, Türkiye)

Lerch, A. Houtum-Schindler, Albert Von Le Coq, Karl Hadank, Friedrich Carl Andreas, Oscar Mann, Wilhelm Strecker, Otto Blau and Friedrich von Spiegel.

Keywords: German, Zaza Kurds, Language, Kultur, Geography

Özet

Alman oryantalistler 18. yüzyıl, özellikle de 19. yüzyıldan itibaren Zaza Kürtleri üzerine çalışmışlardır. O yüzyıllarda Avrupa'da oryantalizm bir bilim olarak icra edilmektedir. Fakat motivasyonu ve çerçevesi kolonyalizme bağlıdır. Alman oryantalistler çoğunlukla Berlin Doğu Enstitüsü ve özellikle de Leibzig'de öğrenim görmüşlerdir. Zazalar üzerine yapılan çalışmaların çoğu 1850-1940 arasında yapılmıştır. O tarihlerde Almanya'da uygulamalı oryantalizm ekolü (angewandte orientalistik) hakim idi. Alman oryantalistleri ilginç bir şekilde diğerlerinden ayrılmaktadır. Alman oryantalistleri Aryanlık projeleri kapsamında diğer Avrupalı oryantalistlerin aksine kendilerini Doğuya ait görürler. Bu nedenle Alman milli kimliği occidental değil, aksine oryantal olarak inşa edilmiştir. Elbette bunun için de veri gerekmiş ve bu kapsamda çok sayıda araştırmaya gezisi yapılmıştır. Sözelimi Schlegel Hindistan, Friedrich Carl Andreas İran, Oskar Mann ve Albert Von Le Coq daha çok Kürdistan'ı gezmiş; dil, kültür, inanç ve diğer konularda Doğu ve Kürtlere dair bilgi toplamışlardır. Bu çalışmada Friedrich Müller, Peter I. Lerch, A. Houtum-Schindler, Albert Von Le Coq, Karl Hadank, Friedrich Carl Andreas, Oscar Mann, Wilhelm Strecker ve Otto Blau, Friedrich von Spiegel gibi araştırmacıların çalışmaları tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Almanca Kaynaklar, Zaza Kürtleri, Dil, Kültür, Coğrafya

DESTPÊK

Hetê tarixî ra eşkera yo ke îlimê cematkî yê modern goreyê ihtîyacanê sîyasî û iktîsadî yê rojawayî virazîyêyî. Bi vatişo bîn dewleta netew û kapîtalîzm bi îlimanê cematkî xo rê aqlêk virşat. Hem semedê eyinîkerdişê xo hem zî seba depolîtîzasyon. Zanayîşê îlimanê cematkî xo ser û şaranê bînan ê. Zanayîşê înan zafane wextê kolonîzasyon de bîyo. Na poroses de çekuyê cigêrayîş û kolonîzasyon vîr de têhet de vîndenî. Edward Said (1991) na proses de rolê îlimanê cematkî sey pêşengê kolonîzasyon vînenê. Goreyê ey zanayîşê rojawanîjan semede zanayîşê îlimî niyo, semedê ihtîyacanê xo yê kolonîzekerdişê o. Heto bîn ra derheqê rojhelat de yew lîteraturo gumrah rojawan de ameyo pêser.

Çimeyê rojawanîjan seba xebatê kurdî sey çimeyê sereke yenê zanayîş. Xususan sereye 1800an ra dest pê keno heta ewro dewam kenî. Xebatanê înan de derheqê cuya rojhelatîjan de her mewzû ser o gelêk xebatî ameyê kerdiş. Mavajî zîwan, kultur, awanîyê cematkî, awanîyê sîyasî û îdarî (beg, mîr, axa), coğrafya, dîn û bawerî ûêb. sero gelêk xebatî kom bîyê. Nê çimeyan balê kurdan zî antê. Seke yene zanayîş xebatê rojawanîjan miyane kurdan de sey kurdolojî bi vatişo bîn yew îlim yeno qebul kerdiş; îlmo ke kurdan ser o cigêrayîş keno.

Rojawanîjan goreyê ihtîyacanê xo gelek grubanê etnik û bawerî ser o cigêrayîş kerdî. Cigêrayoxî zafî sey esker, sefir, mîsyoner û alîmê ke bi misyonanê xususîyan ameyê mintîqa. No kontekstê Kurdê Zaza zî di se serrî maruzê cigêrayîşanê rojawanîjan benî (Çaglayan, 2016). Seke cor ra vacîya aktorê viraştîşê zanayîşî zafane oryantalist bî. Xebatanê de nîyetê înan bi şeklo eşkera yan zî nimitikî eysenî. Nê xebatan de derheqê rojhelatîjan de vateyê şaş, kêmi û neyinî zaf ê (Firat, 2015; Kula, 2011).

Vera înan zî rojawan de derheqê rojhelatî de xususan kurdan ser o yew lîteraturo gumrah virazîyo. Her çend zanayîşê înan de qesit bibo zî zafane kare arêdayîşî û pawitîşê berhemane

destnuşteyan kerdo. Reyna badê îlimbiyayîşê oryantalizmi zaf xebatê analitik zî vecîyê meydan. Ewro zanayîşê oryantalistîk û yê îlimanê cematkî yê modern tedawul de yê. Tiya de cigêyrayoxî ganî vera hem bi zanayîşê oryantalistîk û hem zî yê îlimanê cematkî yê modern de tawrêk awan bikerî. Eqse ci de bi zanayîş, pênasê û nirxnayîşê hegemonîk yê oryantalîstîk û yê îlimanê cematkî yê modern newe ra awan kenî.

Zazayan ser o zaf rojawanijan xebatî kerdî la miyane înan de humarê almanan hîna zaf ê. Beltekîn (2020) yew xebata xo de no motîvasyonê almanan ser o vindeno. Eslê xo de humarê înan qaso ke ma zanê hend nîyê. Çunkî înan raştaraşt nêvato zaza, zafane bi çekuyê kurd îfade kerdo. Coka cigêyrayox ganî bi no çim berhemane rojawanijan de bigêrî zazayan.

Rojhelatnasê Almanan zafî Enstîtuyê Rojhelatnasî yê Berlîn û bi taybetî Leibzîg de perwerdeyê xo girewto. Xebatê ke zazayan ser o yê zafane miyanê 1800-1940 de ameyê kerdiş. 1800 ra pey Almanî bi tayî motîvasyonan mintiqayê zazayan de xebitîyê tewir bi tewir zanayîşî goreyê ihtîyacê xo arêdayî. Xora merdim wexto ke kamîyê cigêyroxan ra ewnîyeno no xususiyet eşkera vînenê. Nê motîvasyonî zî xora giredayê yewbînan ê. Zafê înan pey wazîfeyê resmî yê dewletanê xo şawiyênî mintîqa. Înan ra tayî zî împaratorîya Avusturya- Macarîstan ra yê. Semedo ke o wextan miyane Almanan, Avusturya- Macarîstan û Osmanîyan de pêameyiş (ittîfaq) estbi. Coka zaf Alman û Avusturya- Macarîstanî ordîyê osmanîyan de xebitîyo û na çarçawe de ameyî mintîqa.

Na xebate de Friedrich Carl Andreas, Oskar Mann, Friedrich Müller, Peter I. Lerch, A. Houtum-Schindler, Albert Von Le Coq, Karl Hadank, Wilhelm Strecker, Otto Blau, Friedrich von Spiegel, C. Bartholomoe, Friedrich von Spiegel, Heinrich Alfred Barb, Desiderius Butyka, Heinrich von Handel-Mazzetti, C. Haussknecht, Walter Hinz, C.H. Lehman-Haupt, Felix Luschan, Paul Rohrbach, Carl Eduard Sachau, Anton von Scala, Jean Baptiste Tavernier, James G. Taylor, N. Volland û Josef Wünschî ca diyayo. Tayê înan binêna bi detay, ê bînan zî sey kunye ameyê dasinaşnayîş.

Peter I. Lerch (1827- 1884)

Zazakî ser o xebata verîn Lerchî kerda. Her çend o yew alman o zî bi tradîsyonê oryantalizmê rusan perwerde bîyo û nameyê Akademîya Îliman yê Rusya xebitîyayo. Xebatê Lerchî yew xebatê arêdayîş a. Hikayeyê ke Şerê Qirimî de hêsîrê şerî kirdanê sîwanij/kasanijan ra ameyê arêdayîş sey metnê nuştekîyê verîn yenê qebul kerdiş. Labelê Lerch no materyal ser o yew analizêk nêkeno û arêkerdişê xo serra 1858 ruskî û almankî weşaneno. Kîtabê ey de nuşteyê ke bi lehçeya kirdkî yê (Kuriş, 2014):

- Hîrî Birayî-Hesenek, Qasim, Şaban
- Hesênî di Qisêkerdiş (Roportaj bi Heseno Sîwanij a)
- Elî Axa, Mîreyî Qerebegûn
- Qoxê Nerib û Sîwani
- Qoxê Nerib û Hiyênî
- Sanikê Mirçika Goîn
- Sanikê Arwûnçî û Luy

Friedrich von Spiegel (1820-1905)

Rojhilatnas û îrannaso Alman o. O zafane xebatanê xo de giranî daya cigêrayişanê îrannaso kehan û zerdeştî, o bi yew nuştoxso tewr berhemdar yê wextê xo yo û sey pêşengêko îrannaso welatê ke almankî qisey kenî de bingehêk saxlem ronayo. Perwerdeyê xo unîversîteyanê Erlangen û Leipzig de vere cû teolojî dima zî xebatê rojhelatnasî de kerd. Xebatanê xo de hîna zaf giranî daya Avesta û Pehlewîkî. Reyna sey Friedrich Carl Andreas, Christian Bartholomae, Wilhelm Geiger û Philipp Keiperî zaf îranologî verê Spiegelî de perwerde dîyo (Schmitt, 2002).

Kîtabê ey o ke kurdan ra zî behs keno Eranische Alterumskunde -Geographie, Ethnographie und Älteste Geschichte- yo û 1871 de Leipzig de çap bîyo. Kîtabê xo de cografya, etnolojî û tarîxê verîn ê îran ra behs keno. Helbet tede behsê kurdan cayo muhîm geno. Înan ra yewî kurdê dushikî (duşik) ke bade cû zî zaf çimeyan de sey *tujik*, *dojik*, *dujik*, *tuzik*, *dudjook*, *durdjuk* bi ciya ciya nameyan ca genî yê. Dushik ke Spiegel vano qezayê Dêrsimî Pulur de nameyê yew koyî yo. Kurdê Dêrsimî tira vanê Tujîk yan Tuzîk. Eynî wext de yew zîyar tede esta û uca ra zî vanî Tujîk Baba. Seba dêrsimijan yew cayo bimbarek o. Şarê a mintîqa kurdê alewî yê û kirmanc (zaza)¹ yê. Spiegel derheqê înan û cografyayê înan de zanayîşan dano:

Kurdê ke bi dushik name benî, ne kê yew eslo bîn ra yenî, semedê cugehê înan ê dûr, esayîşo xususî û pawitişê edetanê xo yê kahanan yew behso xususî heq kenî. Rêzekoyê ke beyntarê di qolanê Feratî de, Xarpêt de, Lîwayê Dêrsim de, qezayanê ErzîrûmTercan û Gêxi de ciwîyenî. Mintîqayê înan zaf darîstan o û xususan bi daranê mazêran pîrr o; miyane mintîqa de zaf mergê awinî û hegayê ke tede xele û cew ramîyenî estî. Yeno famkerdiş ke mintîqa de madenî qerşunî û metalê qîymetin û heta wextanê verînan ra mendê nuşteyê verînî estî. Kurdê dushikî teber ra sey muslumanan eysenî zî goreyê vînayîşê umumî waharê bawerîyê xususî yê (Spiegel, 1871).

Derheqê zîwanê kurdan zî Spiegel zaf çîyî vatî û nê fikrê ey miyane almanan de ca girewto:

Hima nimuneyê heme lehçeyanê kurdan destê ma de nîyê. Labelê ma eşkenî panc lehçeyan yewbînan ra ciya bikerî: Zazakî, Kurmanckî, Kalhûrkî, Gurankî ve Lûrkî. Hîre lehçeyê peyinî aîdê koyanê Zagrosan ê û zîwanê kurdanê rojhelatî yê. Kurmanckî mintîqayê rojawanî de, Musil ra heta Asyaya Qicik vilabiyaya. Lehçeyê Zazakî Muş, Pali, kurdê dushik û bi mintîqayê dorê eşîra dumbeli de esta. Zazayî zafane kurmanckî fam kenî. Zazakî zaf hetan ra xo kurmanckî ra cîya dana şinasnayîş. Zaf balkeş o ke lehçeyê rojawanê kurdî zaf nêzdîyê fariskîya newe yê û eşkenî sey eynî lehçe bêrî qebul kerdiş la bi arminkî tekîldar nîyê. Coka merdim eşkeno vajo ke kurdî hetê rojhelat ra rojawa vila bîyê (Spiegel, 1871).

¹ Seke yeno zanayîş zazayê dêrsimî xo ra vanî kirmanc, kurmancan ra vanî kirdas.

Friedrich Müller (1834- 1898)

Müller sey yew ziwannas û etnolog yeno şinasnayîş. Almananê Avusturya ra yo. Hemwelatîyê împaratorîya Avusturya bîyo. Perwerdeyê xo unîversîteyanê Gottîngen û Vîyena de ziwannasî û etnoloji ser o kerdo. Serra 1864 de Friedrich Müller zazakî ser o xebatêk kerda. Friedrich Müllerî xebata xo de, materyalo ke Peter Lerchî kirdanî kasaniyan ra arêdayo şuxilnayo. Nameyê xebatê ey Zaza-Dialekt der Kurdensprache. Beiträge zur Kenntniss der neupersischen Dialekte. (Lehçeyê ziwane kurdkî zazakî. Hawilî semedê zanayîşê lehçeyanê newe yê fariskî) a. Xebatê Friedrich Müllerî 1965 de terefê Akademîya Îlimanê Împaratorîye (Kaiserliche Akademie der Wissenschaften) ra ameya çapkerdiş.

Xebatê ey 27 ripel a û tede çekuyanê zazakî, kurmanckî û farsikî nano têver. Xebate di beşan ra yena pê, fonolojî û morfolojî. Müller peynîyê xebatê xo de vano lehçeyê zazakî zaf hetanê bingeyîyan ra kurmanckî ra abiryeno. Bi çimo peroyî zaf hetan ra sepêy nîyê. Mavaji, hem peygirê nameyan û karan yewbînan nêgenî. Reyna, hetê pawitişê h, v û s yê xazmikî ra goreyê farsikîya newe û kurmanckî waharê xususîyetê verînan a.

- Zaza-Dialekt der Kurdensprache. Beiträge zur Kenntniss der neupersischen Dialekte.

Wilhelm Strecker (1830-1890)

Wilhelm Strecker yew esker o, verê cû orduyê Prusya de wezîfe girewto. Wextê Herbê Qirimî de kewto lejyonê îngîlîzan mîyan. Dima zî bîyo konsolosê îngîlîzan yê Erzîrûmî. Badê cû kewto xîzmetê orduyê osmanîyan. Heta rutbeyê ferikî terfî kerd. Sey Strecker Paşa yan zî Reşîr Paşa yeno zanayîş (Meyers, 1909). Çimeyan ra yeno famkerdiş ke Wilhelm Strecker qezayanê Dêrsimî de xebatêk kerda û terafê Otto Blau ra ameya çap kerdiş. Na xebate yew xebatê topografya ya. Mintiqa de wînasî zaf xebatî ameyê kerdiş. Goreyê cigêrayoxan Streckerî hîre xebatî kerdî (Verheij, 2017):

- Beiträge zur Geographie von Hoch-Armenien (Cografyayê Ermenîstanê Corîn Ser o Havilêk). Na xebate *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 4 (1869) s. 145-162, 512-552 de weşaniyaya. Hîna zaf cografyayê Erzurum- Erzincan ser o ya.
- Topographische Mittheilungen über Hocharmenien (Topografyayê Ermenîstanê Corîn Ser o Dazanayîşî). Na xebate *Zeitschrift für allgemeine Erdkunde, Neue Folge*, 11 (1861) s. 258-279 Topografyayê Erzincan- Dêrsim – Çewlîg – Xarpêt ser o ya.
- Notizen über das obere Zab-Ala-Gebiet und Routiers von Wan nach Kotur (Derheqê Mintiqayê Zapa Corîn Notî, û Van ra Koturî guzergahî). Xebate *Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiet der Geographie* (1863) s. 257-262 de weşaniyaya. Hîna zaf zanayîş û guzergahanê Van – Hekkarî ra behs keno.

Otto Blau (1828– 1879)

Otto Blau, yew diplomat, ziwannas û cigêrayox o. Ziwane rojhelatî, îlahîyat û felsefe wend. Dima kewt xîzmetê dewlete û İstanbul, Trabzon, Bosna, Rusya de sey sefir û konsolos

xebitîya. Semedê arêdayîşê zanayîşan Ege, Deryaya Sipî, Erzîngan, Dêrsim û Ermenîstan gêrayîşê kerdî. Înan ra yew zî gêrayîşo ke Sînop ra heta zerreyê Îran kerdo yo (Deutschebiographie, 2020; Kirdkî, 2020). Otto Blau wexto ke konsolos bi, ameyo Dêrsim û Erzîngan. No gêrayîşê xo bi Wilhelm Streckerî ya kerdo. Dêrsim de mîyanê eşîranê zazayan de gêrayo û derheqê ziwan, bawerî û kulturê înan da malumat arê dayo. Otto Blau hîna zaf mintiqaya Pulur de gêrayo. Derheqê eşîranê na mintiqa de malumat da arê. Goreyê Otto Blau eşîrê mintiqaya Dushikî nê yê (1862): Çariqlî (Şêx Husênolî), Abbasuşaxî, Gulabîuşaxî, Ferhaduşaxî, Riskeuşaxî, Karabaluuşaxî, Kerîmoxluuşaxî, Rotanîuşaxî, Şemiklî, Letçînuşaxî, Qureslî, Lolanglî, Aşuranlî, Demanlî, Basxeranlî, Galanlî, Mewalî, Bagistîyarlî, Sûroxluuşaxî, Topuzuşaxî, Beytuşaxî.

Otto Blau sewbîna derheqê bawerîyê şarê welatê Dêrsimî malumat dano. Vano şarê Dushik hemê qizilbaş ê. Hezretî Elî semedê înan merdimêko muhîm o. Keyeyê Hezretî Elî [Ehlî Beyt] zî zaf muhîm o. Menga Muharremî de Aşura virazenî. Menga Şewwal de zî roşanê Xidirellezî yo. Merdimê ke hetê bawerî de pîl ê, ci rê vanî seyîd (Kirdkî, 2020). Otto Blau wexto ke şino hetê Quzîçan uca de fekê Quzîçan ra tay çekuyî arê dano. Otto Blau nêzdî 60 hebî çekuyê ke rojane zaf yenî şuxulnayîş sey nan û aw (non, awo); waslê bedenî fek, dest, lingî (fik, dest, lingî) û humarî goreyê fekê mintiqa nuştî;

Blau, Nachrichten über kurdische Stämme.**627**

non, Brod	tidschi, Sonne	tschem, Auge
avo, Wasser	aschmi, Mond	fk, Mund
ssolleh, Salz	istiri, Stern	gosch, Ohr
mum, Licht	lille, Jahr	dest, Hand
mûru, Birne	schischaschmi,	lingi, Fuss
	Halbjahr	
ssaië, Apfel	heriaschmi, Viertel-	djini, Frau
	jahr	
ârde, Mehl	sieh aschmi, 1 Monat	djimirdi, Mann
goschd, Fleisch	higa, Acker, Feld	ladjik, Knabe
bise, Ziege	genem, Weizen	tschinek, Mädchen
mie, Schaaf	dschio, Gerste	dschemiet, Versammlung
âstori, Pferd	hok, Ei	maie, Mutter
gha, Kuh	kerk, Huhn	bäu, Vater
gûke, Kalb	serindji, Rebhuhn	bira, Bruder
herin, Esel	awrisch, Hase	woie, Schwester
hott, sanre Milch	kutschik, Hund	tornun, Enkel
erón, Butter	muje, Haar	amige, Onkel (Vatersbruder)
kóli, Holz	kémür, Stein	chal, Onkel (Mutterbruder)
wóre, Schnee	dschenawar, Wolf	pirek, Grossvater
schilli, Regen	chis, Schwein	dika, Grossmutter
	hingérir, Weintraube	

Çime: Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1862, 16: 4, 627

• Otto Blau, “Nachrichten über Kurdische stämme, Mittheilungen über die Duşik-Kurden”, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Leibzîg, 1862, r. 621-627.

Friedrich Carl Andreas (1846–1930)

Yew îranlogo namdar o. Wendişê xo unîversîteyanê Erlangen, Göttingen, Halle, Leipzig Copenhagen û Kiel de xebatanê Îran û rojhelatî (Îran and Oriental studies) ser o kerdî. Beyntarê serranê 1875 û 1881 de Hînt û bakurê Îran de xebatê wareyî kerda. Netîceyê xebatê xo çap nêkerdî, la semedê îstîfadeyî cigêrayoxan û wendekaranê xo rê akerdî. Coka xebatê ey kîtabanê alîmanê bînan de ca genî. Zaf oryantalistan rê mamostetî kerda û tesîrê ey sey Kaj Barr, Arthur Christensen, Bernhard Geiger, Walter Bruno Henning, Paul Horn, Wolfgang Lentz, Herman Lommel û Oskar Mannî ser biyo. Miyanê notanê ey de gelêk destnuşte estî. Tewr balkeşan ra yew zî lehçeya kurdkî Mokrî ra yew destnuşte yo.

Andreas, pisporê ziwanan û medenîyetan o û 1903 ra heta mergê xo unîversîteya Göttingen de sey profesore ziwananê Asyaya Rojawan wazîfe kerd. Almanya de sey awanî, ronayîşê îranoloji de cayê ey giran o (Lentz 1985 neqlkerdox Avci, 2021: 166). Miyan xebatanê ey de zazayan ser ma raştê çiyêk nêamê. La wîna fam beno ke xususan tesnîfê Mannî ser tesîrê ey bîyo. Wîna eyseno ke Andreas dersanê xo de behsê zazakî kerdo û wendekarê ey zî uca ra hesiyê zazakî. Coka Andreas na mesele de merdîmo giran o. Mumkin o ke berhemê ey ke nêweşanîyê zî estî. Eke ey peyda bibê ma tesîrê ey hîna zaf fam kenî.

Oscar Mann (1867-1917)

Oskar Mann, cigêrayîşanê zazayan de oryatalîstê almanan ke tewr zêde referans mojnîyeno. Lîse ra nat mereqê ziwani tede esto û beyntarê serranê 1886– 1891 de Heidelberg û Berlin de filolojîyê rojhelatî ser o lisans wendo. Teberê unîversîteyî de zî Carl Friedrich Andreas û dîplomat-oryantalîst Friedrich Rosenî ra ziwani fariskî û dîyalektê ey, kulturê reojhelatî, cografya ve tarîx ser o dersê xususî girewtî (Kolivand 2014: 9).

Sey yew cigêrayoxê wareyî beyntarê serranê 1901-1907 de di gêrayîşê keşfî kerdî rojhelat. Reywanîya xo ya yewin goreyê neqlê Marchand (2009), Mann 1900 de terefê selahiyetdaranê Asinrayîrê Almaya ra wazîfedar bîyo. Projeyê asinrayîrê Berlîn-Bağdadî ke terefê Asinrayîrê Almaya ra virazîyenî, semedo ke yew qismê xete mintiqayê kurdan ra vîyertenî ihtîyacê xebatnayîşê yew alîm beno (kurdolog). Semedê nê karî zî Oskar Mann ke lehçeyanê kurdan ser xebitîyo ameyo peşnîyaz kerdîş. No saye de semedê yew gêrayîşê di serran terefê Asinrayîrê Almanya ra finansman temîn bîyo. Gêrayîşo diyin ser nameyê Akademîyê Îliman yê Prusya û armancê wekerdişê gramatik yê ziwananê rojawayê ameyo kerdîş. Mannî xebatê ziwani beytarê serranê 1901-1903 de kerdî û bi sernuşteyê *Kurdisch Persisch Forschungen* 1906-1910 de sey çahar cild ameyê çap kerdîş (Marchand, 2009). Cigêrayîşanê wareyî de vengî qeyd kerdî, materyal û destnuşteyî arêdayî (Kolivand, 2012). Xebatê ey yê ke zazakî ser o ameyê kerdîş fekê Sîwerek û Kûr ser o yê û arêkerdiş ê. Nê metnan ser o xebatêk nêkeno bade mergê ey Karl Hadank semede tamamkerdişê xebate wazîfedar bîyo.

Oskar Mann nê gêrayîşan de deheqê zazakî û gorankî fikrê ey vurîyeno. La wîna eyseno ke derheqê zazakî de sereyê Mannî temîyandeyeyo. O wexto ke yeno Sîwerek mektubanê xo de vano *Kurden Zaza*, bade cû vano mi qanat ardo ke *zazakî kurdkî* nîya. O argumanê xo antişê karan ra ano: *antişê xerîb yê karanê lehçeye başur yê fariskîya miyanîn zazakî de eysenî*. La

seke cor ra ame vatiş eynî çî terefê Müllerî zî amebi vatiş û Mannî ra zaf rew vatibi. Oscar Mann seke ey keşf kerdo neql keno. Esasê xo de na antişê karanê zazakî û talişkî, gilakî yewbînan zî nêgenî. La no îdiayê ey no ware de zimeyo. Heto bîn ra Mann wexto ke Sîwerek de bîyo uca ra waya xo rê mektubêk (30 Haziran 1906) nuseno û vano: ..Nê çahar rojan de xebatanê zazakî de çiyoy ke mi ardo meydan fewqelade yo.... (Nê xebatî) mojnênî ke vere cû zî mi îdiya kerdinî ke zazakî kurdkî nîya, eksê ci diyalektîkê gorankî ke Îran de ya, ziwanê Kandula (Kirmansah) Hewramanî de yo, yew merdimatîya nezdî esta. Goreyê mi no ziwan binbêşê ziwanê Medî yo (Kolivand 2014: 513). Seke eyseno tîya de zazakî kurdkî niya la ziwanê Med ra ya, labelê baş yeno zanayîş ke Medî hetê tarîxî ra sey kalikanê kurdan hesabiyênî. Nika goreyê Mannî kurmanckî û sorankî kurdkî nîyê. Otir eyseno ke ey zî yew prosesê şinasnayîş û keşf de nê pênaseyî kerdî.

Materyalê ziwanê Îranî ke Mann arêdayê (Kolivand, 2014):

- Kurdisch-Persische Forschungen (Cigêrayîşê Kurdkî-Fariskî)
- Die Mundart der Mukri-Kurden (Diyalektê Kurdanê Mukrî)
- Die TâjikMundarten der Provinz Fârs (Diyalektê Tacîk yê Eyaletê Fars)
- Die Mundarten der Lur-Stämme im südwestlichen Persien (Diyalektê Lûran yê bakurêrojawanî).

Albert Von Le Coq (1860-1930)

Albert Von Le Coq sey arkeolog û tirkolog yeno zanayîş. Eslê xo fransiz o, keyeyê ey Protestan o, ridê şeranê dînî ra bar kerd ameyo Berlîn, Le Coq tîya de bîyo. Perwerdeyê xo Berlîn û Amerîqa de kerd, bi doktorê tibî. La meslegê ey her tim pey de mend, meraqê ey xebatanê rojhelatî ser bi. Coka Seminar für Orientalische Sprachen de perwerde dî. Xebatê arkeolojîk yê almanan ke Mezopotamya û Asyaya Qicik de bî, beşdar biyo. Tîya de kare arêdayîş kerd. Îskenderun, Beyrut û Şam de koleksiyonê xo hîra kerd. Arêdayîşê xo bi nameye Kurdische Texte weşanê û bi kîtabê xo unîversîteyê Kielî payeye doktora da ci (Görgün, 2003; Beltekin, 2020).

Albert von Le Coq, materyalê zazakî Şam de yew zazayo çermugij ra arêdayî û 1903 de weşanayê, la hetê ziwannasîyê analizêk nêkerdo. Le Coq yew aktorê kolonyalîzmê kulturî yo. Seferê Turfanê ke miyanê serranê 1902-1914 de samedê arêdayîşê materyalê rojhelatî ameyê kerdiş terefê Le Coq ra ameyê tertîb kerdiş. Na çarçewa de berhemê kahanê rojhelatî kiriştî muzeyanê Almanya (Beltekin, 2020).

Materyalo ke Le Coq arêdayo hîre hîkayeyî, yew sohbet (Ekmekçîdo Muşawero) û hîre hebî zî latîfeyî ra yeno pê. Hîkayeyî ke kîtabê ey de yê, Îbrahîm Paşa, Dûnya Güzelî, Yüsub wo Azîz ê. Hîkayeya verîn zazakî arêdaya, Dûnya Güzelî û Yüsub wo Azîz kurmanckî ra tadîyaya (Le Coq, 1903).

- Albert Von Le Coq: Kurdische Texte, Reichsdruckerei, Berlin 1903

Karl Hadank (1882–1945)

Karl Hadank eslê xo de yew tarîxnas û cografyanas o. 1901 ra heta 1905, unîversîteyê Berlîn de tarîx û cografya wend. Ziwananê Îranî ser yew perwerdeyo resmî nêgirewt. Têna teber ra ziwananê îranî xebityeno. Mavaji şino yew qurs ke metnanê Peter Lerchî analiz keno. Reyna sey tadayox beşdarê Herbê Dinya ya Yewin beno û mintiqayê osmanîyan ra gêreno. Na çarçewa de Şam de maneno Xebatê ziwani sey yew wazîfeyo resmî diyayo ci. Seke cor ra ame vatiş Oscar Mannî fekê Sîwerek û Kûr ra tayî materyal arêdabi. La emrê Mannî nêvet ke materyale xo ser bixebito. Badê mergê ey terefê komîsyonê Akademîyê Prusya o wazîfe da Karl Hadankî (Paul, 2020).

Hadank no wazîfe ra dima dest bi xebatê ziwani keno û yew gramere zazakî nuseno. Hadank kîtabê xo Die Mundarten der Zâzâ 1932 de Leipzig de çap keno. Seke vateyê ey ra fam beno ke o semede îdiayê Oscar Mannî “zazakî ziwananê bakurê îran ra yo” rê paşt virazo na xebat kerda. Xebatê xo de na mesela wîna îfade keno: “Awanîyê gramatik no ziwani bakurê rojawanê îranî [zazakî] ke heta ewro kes nêkerdibî mi bi serkewtiş tamam kerd.” Yanî ey sey yew mîsyonerî yew karo nêmcet tamam kerdo. Nê ke bi hewayê têvernayîşê ziwananê rojawanê îran yew tehlîl viraşt. Her çend o vano kes nêxebitîyayo la seke cor ra ma va Müllerî verê înan hem fonolojî hem zî morfolojîyê zazakî ser o xebatêk kerdibî.

Desiderius Butyka

Butyka, yew doktorê eskerî yo, avusturyayij o. O xizmetê ordîyê osmanîyan de kolordîya IV. de bi serran xebitîyo. Şîyo herbê rusan û osmanîyan, hîre serrî Dîyarbekir de mendo. Kîtabanê xo de behsê Dêrsim, Dîyarbekir, Riha û Elbak keno (Butika 1892 neqlkerdoxî Amryan, Kubâlek, Six-Hohenbalken, 2023; Verheij, 2017: 147-171). Badê herbê rus û osmanîyan, dewlet waşt ke Dêrsim de otorîteyê xo bişedîno. Bi yew plana eskerî, hamanê 1878 de eskerê xo kerd koyanê berzanê Dêrsimî. Ordî Erzîngan ser ra esker ramit Pulumur ser û no gûzergâh ser o bî nêzdîyê Dêrsimî. Butyka zî bi no eskerî ya ame mintiqa sey doxtorê eskerî yê ordîyê osmanîyan (Butika 1892 neqlkerdoxî Amryan uêb., 2023: 147-171). Miyanê osmanîyan û almanan (Prusya, Avusturya-Macarîstan) de 1800yan ra nat yew pêameyîşî esta û na çarçewa de ordîyê osmanîyan de sey doxtor, esker û muhendîsan zaf meslekan ra almanî xebitîyayî.

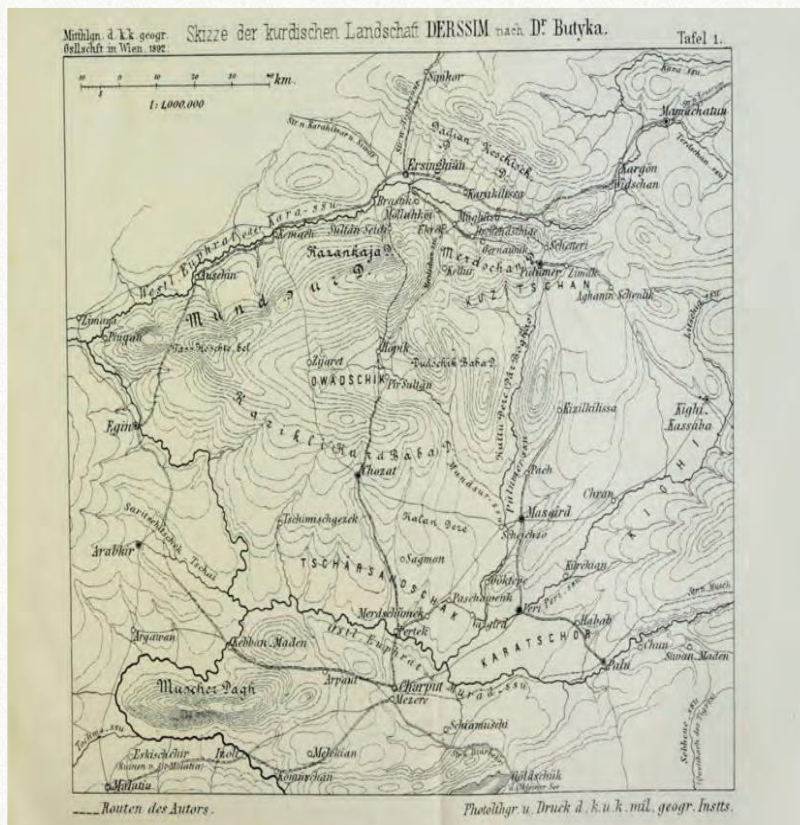
Butyka na mintiqa de gelek cayan gêreno û deheqê nê cayan de zanayîşan, vînayîşanê xo nuseno. Mavaji kîtabanê ey de zanayîşê coğrafya, ciwiyayîşê o wextî, awanîyê sîyasî, bawerî sey înan gelêk zanayîş tede esto. Butyka Dêrsim de Pah, Mazgirt, Kizilkîlise, Quzîçan, Hozat gêyrayo û diyayîşê xo nuştî. Mavaji vano “Mazgirt ra Pah çahar seat o, reye pak nîyo, bahçeyê ucayî rind ê û arêdayîşê gezmî ra behs keno. Reyna qalê arminîyan keno, zafê înan Xarpêt ra amê, karê heywandarî û behçedarî kenî. Gorêyê şarê ciwiyayîşê înan hîna yew sewîyeyê berz de yo. Butyka, 1887 û 1889 de Hozat zîyaret kerdibi. Goreyê vatişê ey o wext Hozat yew cayo qicik bîyo. 1879 de înatê yew çarşî dewam kerdinî, çarşî de têna yew reye/cade bi, başurê dewe ra royêk şînî û dormale de behçeyî bî. 1887 de Hozat sey walîlix yan zî mutesserriflix bi, yew qerargehê eskeran bi, wextanê peyinan de bi îkametgehê liva-paşa (tirkî tuğgeneral), postaxane çin bi, 1879 de yew ofisê telî (telgraf) ronîyabî, keyeyê walî yan zî mutesserrif û ekeran çin bi, 1879 de giridayîyê qeymaqamîya Hozatî nêzdîyê se dewî bî (Butika 1892 neqlkerdoxî Amryan, uêb., 2023: 147-171).

Butyka yew rêy hetê Erzingan ra, yew zî başur ra di rêy şîyo Pulur û binê tesirê girdiyê koyê Munzurî de mendo. Pulur ra şîyo Hopik, o wext uca sey yew cayo tersdayox amenî zanayîş. Butyka vano neyî raştaraşt şilnayîş nêkenî, nimitkî paşt danê eşîran û eşîr kare şilnayîş kenî. Û kurdanê Hopik bi wasifanê “wişk û how” pênasê keno. Butyka kurdan merdimê tehlukeyin dano şinasnayîş, Mavaji cayê qerargehê xo Pah de vano yew esker 15 deqîqa cesaret nêkeno têna vecîyo teber (Butika 1892 neqlkerdoxî Amryan, uêb., 2023: 147-171). Nê tewir îfadeyê ey zaf ê. Xora metnanê osmanîyan de zî sey wişksare, how, wehşî, telukeyin uêb. eynî wesfê neyinî yenî humartiş. Butyka semedo ke kurdan hîna zaf çîmanê osmanîyan ra banderbîyo o sterotîp newe ra însa keno.

• Das ehemalige vilajet Derssim, Mittheilungen der kaiserlich-königlichen geographische Gesellschaft in Wien, 35 (1892) s. 99-126, 194-210.

• Meine Reise von Kharput nach Diarbekir und mein Aufenthalt dortselbst, in: Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik, 15(1893), 151-160; 215-212.

Butyka semedo yew esker o, ey yew xerîtayê mintîqa zî viraşta. Seke yeno zanayîş no yew wasfo xususî yo û derse înan eskerîye de yenî dayîş. Butyka zî gêrayîşanê xo ra xerîteyêk viraşta. Seke yeno zanayîş no tewir zanayîş rojawan de zaf erjeyeno. Heta semede nê karî zî topografî erşawitî. Cêr de yew eskîzê Dêrsîm eysena:

Sketch of the Kurdish landscape Dersim according to Dr. Butyka. The map is part of the article „Das ehemaligen Vilajet Derssim“ by Desiderius Butyka. Mittheilungen der k.k. Geographischen Gesellschaft in Wien. 1892, XXXV, Tafel 1. Reprinted with friendly permission of the Austrian Geographical Society (07.05.2020)

Tayê Cigêrayoxê Bînî

Hecmê yew meqaleyî na mewzu nêvedarena, tîya de têna tayî cigêrayoxî sey kûnye ameyê dayîş. Semedê daşinasnayîşê înan name, wazîfe, cayê gêrayîş, berhemî û îzahatê bîn ameyê şuxulnayîş:

Tablo 1: Tayê Cigêrayoxê Bînî

Name	Wazîfe	Cayê Gêrayîşî	Berhem	Îzahat
Heinrich Alfred Barb (1826-1883)	Akademîsyen		<p><i>1. Geschichte der kurdischen Fürstenherrschaft in Bidlis. (Aus dem Scherefname, IV. Buch). Wien: Gerold, 1859.</i></p> <p><i>2. Geschichte von fünf Kurden-Dynastien. Wien: Gerold, 1858; Geschichte von weiteren fünf Kurden-Dynastien. Wien: Gerold, 1859.</i></p> <p><i>3. Geschichtliche Skizze der in der Chronik von Scheref behandelten dreiunddreissig verschiedenen Kurdischen Fürstengeschlechter. Wien: Gerold's Sohn, 1857.</i></p> <p><i>4. Kurdische Fürstengeschlechter. Wien: ?, 1856.</i></p>	Avusturya ra yo. Hukuk wendo û zîwanê fariskî ser o xebitîyo. Şerefname de hîris hîre miranê kurdan ser o xebitîyo. Xebatê ey zafanê tarîxê miranê kurdan ser o yê.
Heinrich von Handel-Mazzetti (1882-1940)	Botanîknas	Amed, Motikan	Pteridophyta und Anthophyta aus Mezopotamien	Avusturya ra yo. 1910 de bi zoolog Viktor Pietschmann şîyo gêrayîşê Mezopotamya û Kurdistanî. Kurdistan de nebatan ser xebatî kerdî (Global Plants, 2023).
C. Haussknecht (1838-1903)		Xarput, Palu	Vorbericht über Prof. C. Haussknecht's orientalische Reisen: nebst Erläuterungen von Prof. Dr. H. Kiepert	Botanîknas û dermannas o. Mîntîqayê zazayan de nebatan ser xebitîyayo. Gêrayîşê ey ser Prof. Dr. H. Kiepertî raporêk nuştî.
Walter Hinz (1906-1992)		Amed, Ergani, Xarput, Çermûg, Riha	<p>1. Iranische Reise. Eine Forschungsfahrt durch das heutige Persien (Berlin 1938).</p> <p>2. Zarathustra (Stuttgart 1961).</p>	Rojhelatnas, Alman o. Tarîx, siyaset, arkeoloji û zîwanê îranî ser o xebitîyayo. Berhemê ey zaf ê (Eş Şahid, 2023). Di hebî raştarast kurdan eleqedar kenî.
C.H. Lehman-Haupt (1861-1938)		Xarput, Palu, Erzingan	Armenien einst und jetzt: Reisen und Forschungen	Alman, rojhelatnas û tarîxnas. Xususan tarîxê ermenîyan xebitîyayo.
Paul Rohrbach (1869 –1956)		Muş, Palu, Xarput, Sewas	Vom Kaukasus zum Mittelmeer	Botanîknas o. Gêrayîşê xo Kafkasya ra Deyayê Sipî de dîyayîşanê xo nuseno.
Carl Eduard Sachau (1845–1930)			Reise in Syrien und Mesopotamien, Leipzig, 1883	Botanîknas o. Zîwanê samî û îranî ser xebitîyayo.
Anton von Scala (1845-1909)		Amed, Sêwerek	Kurdische Textil und Bekleidungsindustrie -1876	Pisporê muze û îktisadnas o. Endustriyê tekstîl û piragirewtîşê kurdan xebitîyayo. Semedê tarîxê îktisadî çimeyêko erjaye yo.
James G. Taylor		Xarput	Die Kissilbaschen in Kurdistan, 1867	Mîsyoner o. Dormaleyê Xarputî de mîsyonerî kerdî. Xususan qizilbaşanê Kurdistan ser xebitîyayo.
N. Volland			Beiträge zur Ethnographie der Bewohner von Armenien und Kurdistan, 1909	Xebatê ey de dorê Dîyarbekîr ra materyalê muzikî estî. Kurmancî kurdê rojawa û dimilîyan zî kurdê rojhelat penase keno. Dimilkî yew beşa kurdîya kuhan vînenî.

Peynîye

Çimeyanê almankî de kurdan ser o gelêk materyal esto. Berhemê ke miyanê serranê 1800-1940an ameyî daşinasnayîş. Zafê cigêrayoxî oryantalist, ziwannas, teolog, esker, topograf, cografyanas, memûrê îdarî û doktor ê. Qismo pîl Prusya ra yê, ê bîn zî Avusturya ra yê. Cigêrayoxî zafane nameyê dewletanê xo ra amê, yew qismo bîn zî ser nameye dewletanê bînan xebatê xo kerda. Peynîye de yew lîteraturo hîra û derheqê ziwana, bawerî, tarîx, cografya, cuya cematkî ûêb. de zanayîşo erjaye vecîyo meydan.

Helbet almanan nê zanayîşê semedê xo arê dayî, rapor kerdî û xebatanê îlimanê xo rê kerdî mewzû. Coka famkerdiş û şuxulnayîşê zanayîşan de ganî kurdî semedê xo newe ra mana bikerî. Tîya de semedê çimeyanê almanan ra bi hewayo rast îstifadekerdiş ganî cigêrayoxî bale xo bidî tayî nuqtayan; perwerde û karê înan, serrê înan, çend serrî mendî, bi çi wazîfe û motivasyona ameyî, xerîbî û cayî, emnîyet û tehlike, tebaiyet û polîtîkayê dewletan uêb.

Zanayîşo ke çimeyan de yo goreyê esasanê corîn bedilyeno. Butyka nameye xo ser biamênî Dêrsîm û derheqê kurdan de osmanîyan ra agahî nêgirewtenî bi ihtîmalê pîl nêvatenî “kurdî tahlukeyin ê.” Karl Hadank bi wazîfeyê resmî dest bi xebata xo nêkerdenî, ey vîr zî nêamenî ke vaco “Zazakî yew ziwane rojawanêbakurê îranî yo.” Merdim eşkeno nimuneyan bizêdne, tîya de muhîm oyo ke seba îstîfadeyê çimeyan ganî senî yew vînayîş û reye bêrê wekenitiş. Rasta zî xususan semedê nuştîşê tarîxê 1800an, xususan tarîxo cematkî gelêk zanayîş estî. No çimeyan de çîyo tewr balkeş ziwana o ke îdiayê nê çimeyan ewro zî zazayan meşgul kenî. Coka nê çimeyî goreyê esasê ke cor ra ameyî vatiş ganî reyna bêrê wendiş û wekenitiş.

Çimeyî / References

Amryan, T., Kubálek, P., Six-Hohenbalken M. (2023). Dersim From Different Angles. <https://www.austriaca.at/0xc1aa5576%200x003d2107.pdf>

Avcı, R. (2021). Oryantalist Oskar Mann'ın (1867–1917) Osmanlı Seyahati Mektuplarında Zazacanın Tasnifi. *Nüsha*, 21(52), 161-178.

Blau, O. (1862). Nachrichten über Kurdische stämme, Mittheilungen über die Duşik-Kurden. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Leibzîg*, 1862, 621-627.

Beltekin, N. (2020). Kolonize Edilmiş Bir Alanı Araştırmak: Alman Oryantalist Çalışmalarında Zazalar. *Şarkiyat*, 12(3), 559-574.

Deutsche-biographie, (2020). Otto Balu <https://www.deutschebiographie.de/sfz4675.html?language=en>. 31.03.2020

Ercan Çağlayan, Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik. 3. Baskı, İstanbul, 2016.

Fırat, N. (2015). “Aşiret ve İsyan: Batı'nın Kürt Algısı” İstanbul: Weşanxaneyê Avesta

Global Plants (2023). Handel-Mazzetti, Heinrich R.E. (1882-1940). <https://plants.jstor.org/stable/10.5555/al.ap.person.bm000337165>

Görgün, H. (2003). Albert August von Le Coq. <https://islamansiklopedisi.org.tr/le-coq-albert-august-von> Erişim 16.04.2020

Kirdkî, (2020). Otto Blau. <http://www.kirdki.com/?p=1290>. 31.03.2020

Kolivand, Mojtaba “Stimmen Aus Der Vergangenheit: Eine kurdisch musikalische Entdeckung im Nachlass von Oskar Mann”, *Bibliotheks Magazin*, 3, Berlin, 2012, s.17-21

Kolivand, M. (2014). Persische und kurdische Reiseberichte. Die Briefe des Berliner Orientalisten Oskar Mann während seiner beiden Expeditionen in den Vorderen Orient 1901–1907. Wiesbaden: Harrassowitz.

Kurj, S. (2014). The Studies of Peter Lerch on Kurdology. *Nûbihar Akademi*, 1/1, İstanbul, s.93-108.

Meyers, (1909). Meyers Großes Konversations-Lexikon, Band 19. Leipzig 1909, s. 113. [http://www.zeno.org/Meyers-1905/A/Strecker+\(Reschid\)+Pascha](http://www.zeno.org/Meyers-1905/A/Strecker+(Reschid)+Pascha)

Mann, O., Hadank, K. (1932). *Die Mundarten der Zâzâ*. Hauptsächlich aus Siverek und Kor. Leipzig.

- Marchand, S. (2009). *German Orientalism: Religion, Race, Scholarship*, Cambridge: Cambridge University Press,
- Friedrich Müller: *Zaza-Dialekt der Kurdensprache*. (=Beiträge zur Kenntniss der neupersischen Dialekte. 3). (Aus dem November-Hefte des Jahrganges 1864 der Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften, XLVIII. Bd., besonders abgedruckt), 1865 eingeschränkte Vorschau in der Google-Buchsuche
- Onur B. Kula, “Batı Edebiyatında Oryantalizm: Batı Edebiyatında Oryantalizm I-II”, İstanbul, 2011.
- Paul, L. (2020). Karl Hadank (1882–1945) and the Kurdisch-Persische Forschungen: Ambitions, Achievements, and Ideological Entanglements. *DIYÂR*, 1(2), 289-309.
- Schmitt, Rüdiger (2002). Friedrich von Spiegel. The Encyclopædia Iranica. <http://www.iranicaonline.org/articles/spiegel> Erişim 31.03.2020
- Said, E. (1991). *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu*. çev. Salahattin Ayaz İstanbul:Pınar Yayınları
- Spiegel, Friedrich von (1871). *Eranische Alterumskunde*. Erster Band. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.
https://archive.org/details/bub_gb_bi8oAqsv4AEC/page/751/mode/2up 15.06.2023
- Eş-Şâhid, S. M. (2023). Walther Hinz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hinz-walther>.
- Verheij, J. (2017). Doğu Anadolu'da Batılı Seyyahlar 1800-1914 Açıklamalı Bibliyografya Denemesi. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 0(44), 379- 420.
- Von Le Coq, A. (1903). *Kurdische texte*. Gedruck in der Reichsdruckerei. Berlin.